

El conjunt de Curnia (Maó) i l'evolució cultural a Menorca oriental al II mil·lenari A. C.

L.LUÍS PLANTALAMOR MASSANET

Després de l'activitat arqueològica d'aquests darrers anys, es pot afirmar que el panorama arqueològic de la prehistòria i protohistòria de Menorca s'ha vist aclarit, omplint-se en bona part el buit documental que hi havia.

Es cert que no disposam, malauradament, d'una estratigrafia complexa, que per la superposició dels distints nivells culturals ens permeti veure una seqüència cronològica global de l'illa; i no manco cert és que per raons vàries (pressuposts, necessitats urgents, interrupcions per motius administratius) alienes a la nostra voluntat no hem pogut concentrar-nos en un únic objectiu.

Tot i això, l'anàlisi de les estructures visibles —excepcionalment ben conservades a l'illa, on la ramaderia ha estat una de les fonts bàsiques de l'economia—, emprant una tàctica d'estudi de les estratigrafies muràries com ja va fer Rosselló Bordoy a l'illa de Mallorca (Rosselló Bordoy 1974), ens permet esbrinar un marc cronològic prou fiable.

A la tesi doctoral que he presentat recentment a la Universitat de Barcelona he intentat demostrar que, tot i haver-hi dificultats indubtables, l'estudi de les estructures pot ésser prou clar (Plantalamor Massanet 1990).

Aplicant aquest mètode al conjunt de Curnia, comparant els fets amb els que es donen en altres llocs de l'illa, i relacionant-los amb les poques dades proporcionades per l'excavació arqueològica, intentarem esbrinar, a manera d'exemple, l'evolució cultural d'aquest conjunt, que a grans trets situam en el II mil·lenni A. C. i que, pensam, pot ésser significativa dins el panorama prehistòric de Menorca Oriental.

La comparació amb altres àrees amb fets idèntics o similars de la Mediterrània Occidental, tant insulars com continentals, ens pot suggerir i apuntar solucions més o manco definitives, en espera d'una possible confirmació que sols es pot aconseguir per l'excavació arqueològica.

La importància del lloc radica en la concentració, en l'espai reduït d'un turó i la seva vessant oest (en total uns 230 m.²) de diverses construccions tipo-

lògicament i funcionalment variades, així com les superposicions clares que es presenten.

La neteja de vegetació efectuada gràcies als convenis subscrits entre el Consell Insular de Menorca i l'Ajuntament de Maó (Rita Larrucea 1988) ens ha permès l'aixecament planimètric del lloc, on no s'han fet mai excavacions.

EL MARC CULTURAL I CRONOLÒGIC.

Es indubtable que l'equip Pericot utilitzà certa base cronològica en les seves investigacions a l'illa de Menorca. Però no es reflecteix cap periodització amb trets definitoris en els estudis de Maria L. Serra Belabre (Serra Belabre 1965, Serra Belabre 1967, Serra Belabre 1977), i haurem d'esperar a la publicació tardana de Pericot (Pericot 1972, Pericot 1975), sens dubte parcialment corregida i actualitzada en moments previs a la versió definitiva, per disposar d'una periodització clara.

La distinció entre cultura pretalaiòtica —per altres autors cultura de les coves (Colominas Roca 1915-20)— i talaiòtica ja s'intueix als treballs de Cartailhac (Cartailhac 1892) i en certa mesura ha estat present al llarg de la centúria actual. A Menorca, han fet aquesta distinció Hernández Mora (Hernández Mora 1922), Comas Camps (Comas Camps, 1936), o Martínez Santa Olalla (Martínez Santa Olalla 1935), però sense acabar de definir com aplicar-la a fets i monuments puntuals.

En major o menor grau (i sobretot aquests darrers anys) tots els autors que han treballat a Mallorca prèviament han aplicat els esquemes mallorquins, més o menys documentats a l'illa de Mallorca, a la de Menorca (Veny 1968, Rosselló Bordoy 1972, Waldren 1986, Fernández Miranda 1978).

Jo, mateix i l'equip creat entorn al Museu de Menorca, hem aplicat aquest mètode, que s'ha demostrat efectiu (Plantalamor Massanet i Rita Larrucea 1982), si bé l'experiència i el treball quotidià ens aconsella fer modificacions puntuals, i mantenir una obertura de mires que ens duen a la comparació amb altres llocs de la Mediterrània.

La informació derivada de l'excavació de Son Matge a Mallorca, tot i salvant les distàncies, ens pot servir com un dels pilars orientadors. Malauradament hi ha un moment dins l'evolució del conjunt que se'ns presenta confús d'acord amb la documentació actual: és el canvi cultural entre els estrats pretalaiòtics i talaiòtics. Després de les primeres notícies sobre el jaciment (Waldren 1970 a i b) i la publicació de les primeres campanyes (Rosselló Bordoy i Waldren i Plantalamor 1976), veim com es publiquen notícies que semblen contradictòries amb les primeres informacions, i inclús dins el mateix estudi (Fernández Miranda i Waldren 1974 pg. 299 i 304), que aniran consolidant la idea de situar l'inici de la cultura talaiòtica cap el 1400 A. C., el que no està contrastat amb l'estudi del material (Fernández Miranda i Waldren 1979, Waldren 1982, Waldren 1986).

Una vegada acceptada a gran trets com a vàlida la seqüència cultural de Son Matge, cal definir si aquests canvis són sincrònics o si pel contrari existeix un període d'adaptació.

El problema és complex i tanmateix, amb les dades actuals difícil de resoldre, degut a plantejaments teòrics que acceptam com orientatius a nivell filosòfic, però difícils de concretar a nivell pràctic i puntual.

De plantejaments difusionistes en extrem (Childe 1949, 1978) veim com es passa a evolucionismes no menys radicals (Renfrew 1979, Dennell 1985), que en part es reflecteixen als estudis sobre la Mediterrània Occidental (Trump 1980, Lewthwhite 1981-82) i que condicionen molts dels estudis actuals.

Aquests plantejaments, ben vàlids al nivell teòric de la geografia espacial, se'ns presenten problemàtics a l'hora d'extrapolar-los a àmplies àrees territorials amb condicionaments físics molt variables, com és el cas de l'espai físic i climàtic mediterrani.

Curiosament veim com en el moment actual, de teòrica eliminació progressiva de controls interestatals, les fronteres dels actuals "estats-nacions" condicionen les visions globals de la prehistòria del respectius territoris insulars de la Mediterrània Occidental. Així, algunes síntesis condicionen en gran mesura les propostes evolutives per a les illes als territoris continentals o a les potències administratives estatals als quals estan vinculades (Camps 1988, Whitehouse 1981).

De fet, algunes d'aquestes propostes, aparegudes darrerament, poc tenen a veure amb la línia que en podríem dir "neosarda" (Lilliu 1967, Lilliu 1982, Lilliu 1988), que reflecteix els treballs de Lilliu a Ses Païsses (Lilliu 1962, Lilliu i Biancofiore 1959) en les síntesis de Mallorca i Menorca posteriors.

Davant aquest estat de coses dues son les reaccions:

A.—Les evolucions de les cultures insulars són independents unes de les altres. L'illa evolucionarà, segons aquesta proposta, tancada en els seus límits, amb independència del món.

B.—La dependència insular és clara, i l'evolució de cada conjunt insular és sincrònica amb la de les terres comunicades amb ell per la mar, acceptant un període de temps més o menys llarg en el qual els nous elements materials, revulsius culturals també, seran acceptats o rebutjats.

La primera solució se'ns presenta com la més simple, i la que menys problemes planteja. Les similituds en les solucions tècniques, en aquest cas, no serien necessàriament sincròniques, sinó el producte de reaccions humanes davant uns mateixos condicionaments. A més a més, l'espai geogràfic d'una illa es presenta teòricament com immillorable per al plantejament evolutiu delimitat per fronteres clares.

Personalment pens que no es pot negar una evolució interna: aquesta és evident. Però l'evolució pot ésser provocada també per l'aportació d'elements culturals i humans externs. Com veurem, són massa les coincidències, i en àrees prou diverses en els condicionaments físics, per explicar els fets com a producte de la casualitat; més bé crec que hi ha prou elements per a pensar en una certa sincronia gradual, amb independència de les propostes cronològiques que cada escola arqueològica presenta. En aquest cas, veuríem la mar no com una barrera física insuperable, ben al contrari com un mitjà, més o menys circumstancial, de comunicació entre espais geogràfics fins i tot distants.

A tot això s'ha d'afegir l'actual estat, força confús de les datacions carbòniques. Ja hem vist com aquestes presenten certa problemàtica a Mallorca i Menorca, com en altres indrets.

Les datacions actuals, amb nous paràmetres de calibració diferents en cada cas, presenten un panorama comparatiu més confús encara (Renfrew 1972), i més quan hi ha fets puntuals que se'ns presenten clarament inacceptables (2430 ± 150 B. C. i 2530 ± 150 B. C., respectivament, per al temple maltès de Tarxien i el cementeri posterior).

Pens que s'han de matisar les diferències existents entre l'ocupació d'un lloc físic concret i la construcció de monuments en aquest espai. Cal distingir entre els moments de construcció, utilització i possibles abandonaments de les estructures, i si més no el reprofitament i pervivència dels elements culturals dins àmbits diferents.

La qüestió és: hi ha prou motius o indicis per a pensar en una certa evolució conjunta de diverses àrees de la Mediterrània Occidental i en concret de les illes?; quina és la frontera dels distints elements entre illes i dins una mateixa illa?; en quina mesura les àrees costaneres properes han presionat sobre dita àrea?; i finalment, quina és la possible relació —si existeix— interinsular?

Personalment pens que hi ha una certa evolució conjunta, possibles aportacions entre grups i subgrups, i que l'acceptació de l'existència d'una població base, no comporta ni la seva immobilitat territorial ni la no acceptació d'elements forans, com està prou documentat en època històrica.

DESCRIPCIÓ DEL CONJUNT.

SITUACIÓ. (Fig. 1).

El conjunt de Curnia està situat al nord del km. 2,5 de la carretera de Maó-Sant Climent, entre l'actual polígon industrial i la carretera de l'aeroport. Les seves coordenades U. T. M. són 605,600 / 4415,550.

S'aixeca sobre un roquissar de calcoarenites terciàries, conegudes popularment amb el nom de marès de Curnia, que freqüentment ha estat motiu d'explotació per a l'elaboració de cantons per a la construcció.

El lloc ocupat, a grans trets, s'estén entre dues tanques, on es distingeixen set construccions diferents, restes visibles del que un temps fou un establiment protohistòric de tamany relativament reduït, d'uns 840 m.², no necessàriament construïts en la totalitat, com es desprèn de la manca parcial d'estructures visibles en superfície. Sols l'excavació sistemàtica del lloc podrà servir per comprovar-ho definitivament.

TURÓ EST. (Fig. 2).

L'est del conjunt està ocupat per un turó rocós de talls escarpats d'uns 400 m.², situat a una cota de 83,00 m. sobre el nivell del mar. El tall escarpat a les àrees nord i est el fa inaccessible des d'un terreny sempre situat a una

cota molt inferior (entre 79,00 m. i 71,00 m. sobre el nivell del mar). A l'àrea, encara avui emprada per a l'estabulació de bestiar, s'acumulen restes de pedres producte de l'erosió atmosfèrica del marès tou.

L'home ha aprofitat la facilitat d'excavació per engrandir l'espai per davall del penyal, malgrat trobar-se exposat als vents de nord.

Al sud hi ha un mur ciclopí; té un portal de brancals polítics i llinda monolítica caiguda que controla l'accés a la part superior.

A l'oest de la porta, un corral, que domina l'únic accés per la murada abans esmentada, permet l'estabulació, almenys en el moment actual, de bestiar, que pot abeurar en una cisterna excavada a la roca i que recull l'aigua de pluja del pendent del penyal.

Al N.E. també hi ha restes de parets, similars a les anteriors, a les quals s'adossen altres estructures.

TALAIOT B. (Fig. 3, 4 i 5).

Al sud-est del turó, i per sobre del mur que l'envolta, al pendent que hi accedeix, s'aixeca un talaiot de tamany mitjà. La planta és irregular, aproximadament globular, i presenta la meitat sud una mica desplaçada cap a ponent respecte de la meitat nord, a l'interior del mur. Aquest fet ens demostra el desconeixement de tècniques que permetin delimitar una circumferència quan els espais estan separats per un impediment físic.

Els murs exteriors estan construïts amb pedres desbastades, col·locades irregularment en posició horitzontal, i fent talús, el que dona un aspecte troncocònic al monument, que ocupa un espai de 12,52 m. de diàmetre.

Al nord s'obre l'entrada, de brancals polítics i llinda monolítica, que dona accés a un espai interior, com una galeria, delimitat als costats per un mur construït amb aproximació de filades i cobert per llosses al llarg d'un eix longitudinal.

Un corredor corb, construït amb la mateixa tècnica, du a una cambreta de planta el·líptica, també coberta amb llosses planes estalonades sobre murs convergents.

La manca d'excavació i l'enrunament del costat meridional no permet una descripció prou clara d'aquesta àrea, però pareix que hi ha un possible corredor que comunica la primera cambra o galeria amb estructures inferiors i superiors que aprofitarien el desnivell del penyal.

TALAIOT A. (Fig. 6).

Talaiot de planta circular construït a l'oest del conjunt, a uns 65 m. del turó, i sense que es vegin altres restes a l'espai intermedi.

Presenta planta circular, d'uns 26 m. de diàmetre, i està construït amb pedres desbastades, molt planes a la part superior, que estan col·locades en sec, en posició horitzontal, i fent un fort talús, donant al conjunt una estructura externa troncocònica.

Al sud, una porta de 2,20 m. d'amplada s'obre dalt del monument, i devia permetre l'accés a l'interior per la seva part superior.

Als peus del talaiot, en part per davall del talaiot i en part a l'exterior, hi ha una edificació polilobular, evidentment anterior.

La distribució del reble superior del talaiot, col·locat fent anells, ens fa sospitar l'existència a l'interior d'una cambra coberta amb falsa cúpula, centrada per un eix vertical col·locat al punt mig del conjunt, i amb rampes el·líptiques, que per un corredor ascendent comunicarien els distints nivells.

Una petita porta oberta a l'est, i als peus del monument, permetria l'accés o sortida circumstancial cap a l'interior de l'àrea habitada.

Per davall del monument s'observen estructures corresponents almenys a dues construccions de murs corbs i façana còncava, en part tapades per la construcció i enderrocament posterior del talaiot.

MONUMENT SUD. (Fig. 6).

Una d'aquestes construccions està situada al sud del talaiot A. La façana és còncava, d'uns 14 m., al sud del monument, i al seu centre es troba la porta. Els paraments dels costats est i oest s'uneixen amb els de la façana mitjançant braços o contraforts laterals fent la cantonada.

La façana, en la mesura que és visible, permet apreciar que l'exterior està construït amb paraments de pedres col·locades en fileres horitzontals, sobre altres verticals damunt un sòcol. Els murs laterals i les cantonades presenten el parament construït amb pedres en posició horitzontal.

La consistència de les cantonades s'aconsegueix pel pes del mateix blocs, impedit el desplaçament de les estructures. Aquesta tècnica es fa necessària, ja que sembla que es desconeix la forma de lligar els blocs en angle recte.

A l'interior és ben identificable un espai oval, de 9,30 m. per 3,90 m., paral·lel a la façana, i restes d'un segon espai similar cap al nord. Aquests dos darrers àmbits possiblement estarien comunicats mitjançant una porta situada davant la porta exterior, seguint un eix perpendicular a la façana. D'ella s'identifica una pilastra que faria de brancal o contrafort.

Al sud i a l'est s'adossen perpendicularment altres murs de característiques similars, molt derruïts.

MONUMENT OEST. (Fig. 6).

Es una construcció de característiques similars a l'anterior, però de proporcions mes reduïdes, que es troba a l'oest del talaiot A.

Amb una façana corba de 8,90 m., i un mur oest que permet dir que la llargada del monument seria d'uns 11,85 m., està construït amb un parament de blocs col·locats en posició horitzontal fent filades, essent els blocs interiors de tamany més petit.

La porta es veu reforçada per pedres col·locades en posició vertical, i a l'interior un traçat amb segments circulars delimita un espai polilobular en el qual, de moment, no s'identifica cap pilastra.

Per damunt del monument, i a l'àrea de l'absis, perpendicularment al talaiot, s'identifiquen restes d'un mur radial.

COVA A. (Fig. 7).

Situada al límit oest del turó hi ha una cova, avui amb l'entrada mig tapada per la vegetació.

S'hi entra per un corredor inclinat molt irregular, la part inferior del qual està excavada a la roca mentre que la part superior és de paret de pedra seca, de petit tamany. Està cobert amb llosses planes, no molt grosses, d'època incerta.

La cambra és molt irregular, i presenta un espai central que dona accés a quatre subcambres obertes en ventall, separades per contraforts grollerament treballats, i difícils de definir per l'acumulació de pedreny a l'interior.

Més al sud d'aquesta cova, entre les runes pròximes al talaiot B, se'n localitza una altra de característiques similars, accessible parcialment.

COVA B. (Fig. 8).

A uns 8,5 m. a l'est del talaiot A, a l'altre costat de la tanca, hi ha una cova plena d'enderrocs i runa.

La part visible ens permet identificar la planta circular, bastant regular, i el sostre, com un casquet esfèric. A les parets, desbastades irregularment, i al sud, s'obren dos forats o nínxols de tamany reduït.

No es veuen restes de l'entrada, ara enderrocada i possiblement situada cap al nord, però observant el nivell actual de l'entorn podem pensar que seria per un corredor pla o lleugerament inclinat.

CONSTRUCCIONS A L'ÀREA NORD. (Fig. 9).

Al nord, a l'oest del turó i adossant-s'hi, es troba un edifici de planta circular i murs corbs de pedres col·locades en filades horitzontals, tal volta de façana plana. El mur és d'un gruix considerable i difícil de definir a l'interior, on podria ésser circular.

Al sud oest s'hi adossa, amb tècniques ciclòpies similars, un altre edifici, que sembla una ampliació de l'anterior.

També adossades al primer, i a una cota més baixa del roquisar, són visibles restes de murs segment-circulars, construïdes amb blocs col·locats verticalment però de petit tamany, que tanquen el costat nord del conjunt entre el turó i el talaiot A.

ANÀLISI DE LES CONSTRUCCIONS.

Les restes més antigues en el conjunt de Curnia són les del mur que està construït a les parts per on es podria accedir a la part superior del turó. En canvi, no es veuen restes a la part interior d'aquest recinte. Això pot semblar estrany en principi, ja que tenint en compte les tècniques constructives conegudes fins ara a l'illa (usualment amb pedres molt grosses), seria d'esperar que encara quedassin algunes restes. Però l'explotació agrícola actual de la part superior pot haver-les enrunat, sobretot si es tractés de construccions de pedra petita en els paraments, com la que s'identifica per davall de les estructures del talaiot de Trebalúger (excavació Plantalamor, López, i Gual).

Ja hem apuntat que aquestes tècniques constructives poden ser pròpies d'àrees d'economia fonamentalment ramadera, com creim que era Menorca Oriental (Plantalamor 1986), i que com veim a Cotaina (prospecció López i Gual) empen habitatges absidals de gran tamany que poden tenir el seu paral·lel a les grans cabanes allargades del subgrup fontbuxià de Les Garrigues entre l'Herault i Vindourle (Gasco 1976).

La utilització de turons, delimitats per un mur, és igualment comú a la cultura de Fontbouise i a altres indrets del Midi Francès (Taula rodona de Lattes i Aix-en-Provence de 1987), i presenta clars paral·lels amb alguns castells de Còrsega com els recintes de Calzola-Castelluciu (Pila-Canale), o Castello de Contorba (Olmeto), estudiats per J. Cesari (Cesari 1985, Cesari 1987-89), que amb un origen neolític mitjà són envoltats per un mur, construït en el primer cas cap el 1970 ± 200 A. C.

A Sardenya hi trobam així mateix casos similars, com és el conjunt de Cabu Abbas, Olbia (Sassari) on, com als casos anteriors, la construcció del recinte murat, adaptat al terreny, és anterior a la construcció del conjunt central que fa com una torre (Lilliu 1982 pàg. 55).

També molt similar és el que veim a Castello Araghiu a Còrsega: és sobre el recinte, i no centrat en ell, que s'hi construeix la torre, amb una distribució interna irregular (Grosjean J. i Virili, F. L. 1979).

Però altres casos com el de Curnia no són una cosa estranya a l'illa de Menorca, ni tampoc a Mallorca. Mascarió Pasarius ens parla de la seva existència amb el nom de "colinas fortificadas" (Mascarió Pasarius 1988 pg. 2754-6). S'ha de dir que a un d'ells, el de S'Àguila a Capdepera (Mallorca), s'identifica al seu interior una planta absidal allargada que respondria al tipus de construcció conegut com a naveta d'habitació. Aquest tipus constructiu, generalitzat a Mallorca (Rosselló Bordoy 1966, Rosselló Bordoy 1973), és ben conegut també a Menorca Occidental: Clariana (Plantalamor 1976, Plantalamor i Anglada 1981), Son Mercer de Baix (Rita, Murillo i Plantalamor 1987), Sa Cala Blanca (excavació Plantalamor i Juan), i en alguns casos, com a Santa Mònica, s'ha pogut demostrar, per la superposició d'estructures, la seva existència abans de la construcció dels talaiots.

A la possessió d'Es Filicomís (Lloseta) tenim un altre conjunt ben conservat en el qual la part superior d'una muntanyeta ha estat envoltada per un mur amb tres portes d'accés, que sembla pot tenir relació amb l'hipogeu de planta allargada que es localitza a la part baixa de la muntanyeta, i que presenta el corredor cobert amb una llosa transversal. Aquesta tècnica, ben coneguda també a Me-

norca Occidental pareix que pot tenir relació amb bells hipogeu de les Boques del Ródan i en concret amb els de Fontevielle (Audibert 1958, Audibert i Cazalis 1960, Arnal, Lotur, i Riquet 1960).

El pas següent, després de la construcció del mur, és l'execució del talaiot B, que com hem vist es superposa a les estructures del recinte del turó. Aquest cas no és únic a Menorca, i també es documenta a les navetes de Clariana (Ciutadella) i a Santa Mònica (Migjorn); a l'àrea de Son Mercer de Baix, les dades presentades per C. Rita i J. Murillo (Rita i Murillo 1988) ens fan pensar igualment en la construcció d'un talaiot en aquesta època.

També a Son Vitamina (Fig. 10) veim superposicions coetànies d'aquestes: la construcció del talaiot es fa per damunt de les estructures d'una possible naveta d'inhumació, de la qual s'aprofiten alguns elements estructurals i pedres.

Si és així, el que només es pot comprovar per l'excavació arqueològica, ens trobaríem no només amb la superposició, sinó també amb un canvi d'ús. Canvi d'ús, de funerari a hàbitat, que ens indueix a pensar en la inexistència de lligams de sang entre les dues comunitats que utilitzaren el lloc.

Ambdós talaiots, el de Curnia i el de Son Vitamina, juntament amb altres com el de Sa Cudia Cremada, el de Rafal Roig (Manca Demurtas i Demurtas 1988), o Torrevella d'en Lozano, presenten un tret comú: la gran irregularitat en la distribució de la planta.

Una situació similar l'observem en els protonurages sards (Manca Demurtas i Demurtas 1984), dins l'àmbit cultural de Bonnararo, i en algunes torri corses com les de Cucuruzzu (Levie), Torre (Portovecchio) o com ja hem dit Castello d'Araghju (Portovecchio) (Virili i Grosjean 1979).

Una comparació estructural, funcional i del context ens du a pensar que ens trobam davant uns mateixos fets, que demostren certa experimentació conjunta d'unes mateixes tècniques, difícilment deslligables unes de les altres.

Així mateix veim com existeixen similituds entre els aixovars d'aquesta època, amb un tipus de ceràmiques de pastes amb força desgreixant i que presenten formes troncocòniques i globulars sempre de cul pla.

Els rituals d'inhumació-cremació a les tafoni corses i sardes (Cesari 1986, Ferrarese-Ceruti i Germanà 1978), poden tenir relació amb els rituals dels enterraments mallorquins, com el de Son Matge, i també amb els de utilitzacions d'estructures anteriors Rosselló Bordoy i Waldren 1973, i Waldren, Plantalamor 1976).

De la mateixa època és la construcció del talaiot de Trebalúger (Es Castell), com ha demostrat l'excavació. Monuments similars a ell són els protonurages de Corcove (Orotelli-Nuoro) o Brunku Madugui (Gesturi-Cagliari) (Lilliu 1982), datat aquest darrer al 1740 A. C. Aquestes cronologies ens apropen a altres casos semblants, com els monuments centrals dels ja mencionats Castello de Contorba (Olmeto) o Castello de Calzola-Castellucciu (Pila-Canale) l'ús del qual està datat al 1525 ± 125 A. C.

Si observam les estructures, sembla correcte distingir-ne dos prototipus. El primer cas, el talaiot de Curnia B, per la seva estructura i tamany pot relacionar-se amb estructures de talaiots més evolucionats de tamany reduït i mitjà, que es generalitzaran en una fase posterior a tot Menorca i Mallorca i que presenten un eix central vertical de distribució: el talaiot de columna central clàssic mallorquí i de Menorca Occidental i possibles talaiots de cambra circular,

que es troben especialment a Menorca Oriental. En el segon cas, del que el prototipus seria el talaiot de Trebalúger, l'evolució ens duria a grans talaiots com els de Trepucó, Torelló, el central de Torre d'En Gaumès, o el talaiot A de Curnia.

Es ben distint el cas del talaiot A. Aquest talaiot, construït per damunt de dues construccions de planta absidal i façana còncaua, presenta una planta ben circular, encara que els fonaments del monument no estiguin situats a un terreny pla. L'estructura es complementa amb la col·locació regular de les pedres en filades horitzontals, fent talús.

L'entrada superior i la disposició del reble, formant anells circulars (estructura molt similar a la del talaiot central de Torre d'En Gaumès (Rosselló Bordoy 1986), ens fa pensar que aquesta perfecta estructuració, entorn a un punt central es deu a la possible utilització d'un eix de simetria vertical en el punt central del mateix, el que demostra una tècnica molt més depurada i complexa que la usada en el talaiot B.

Per altra banda, aquesta tècnica és molt similar a la que observam en la construcció dels nuragues clàssics i les torri corses, tot i que hi ha elements, com el tamany desproporcionadament gran d'alguns exemplars menorquins, que fan pensar que es tracta d'un fenomen intern a l'illa, similar al dels grans mastios-nuragues de Sardenya.

Per altra banda, la superposició d'estructures en torre sobre estructures amb finalitat sacra, com és el cas del talaiot A de Curnia, recorda la torre circular de Borg-in-Nadur a Malta (Murray 1934, Evans 1970), estructures de proporcions, en tots aquests casos, similars als Sesi de Panteleria (Orsi 1899).

Els murs radials són coneguts a l'illa de Menorca a les àrees d'hàbitat, com al N.W. de Trepucó, o entorn al talaiot W de Sant Agustí Vell, sempre per delimitar cases amb pati central, de distribució similar a les cases de planta circular. També són ben coneguts a Mallorca, en llocs com Son Oms, Pula, Son Favar... on les estructures dels espais que delimiten no presenten la complexitat que en general es dona a la casa menorquina (Rosselló Bordoy 1973 pg. 90).

La localització de dos hipogeus, entre el turó i el talaiot, ens indica l'existència d'una necròpolis extramurs, tot i que tipològicament es pot pensar que com passa a Torre d'En Gaumès, es poden tractar d'hipogeus del talaiòtic inicial que quedaran absorbits per l'ampliació de la població, en aquest cas cap a l'est (Rosselló Bordoy 1986).

Hipogeus amb característiques similars són generals a l'illa, i com es veu a Son Mercer de Baix (Rita i Plantalamor 1982) i a So Na Caçana (Plantalamor 1986), aquests exemplars amb corredor inclinat corresponen al talaiòtic inicial, època clara d'utilització del turó.

L'existència de dos edificis de planta absidal i façana còncaua, situats parcialment per davall d'un talaiot ja evolucionat, ens confirma la hipòtesi de la implantació d'aquest tipus de planta a l'illa, en una època que almenys podem remuntar a les primeres manifestacions talaiòtiques.

Ja he exposat repetidament la hipòtesi que relaciona els monuments absidals de funció sacra a les illes de Malta, Menorca i Mallorca (Plantalamor 1986). Segons aquesta, els santuaris absidals de Mallorca i les taules de Menorca tindrien els seus antecedents en els temples de l'illa de Malta, amb els quals tenen sem-

blances arquitectòniques (Rosselló Bordoy 1973, Serra Belabre 1963, Plantalamor 1973).

L'estructuració interna polilobular entorn a un eix perpendicular al centre de la façana, ocupat per la porta, fa més evident aquesta relació.

A la construcció de Curnia observem l'estructura externa que es generalitza amb els santuaris o taules però sense que s'hagi documentat la pilastra central que caracteritza aquests monuments.

Aquesta estructura polilobular amb eix longitudinal de Curnia ens permet relacionar el monument amb les estructures més antigues del conjunt meridional de Sant Agustí Vell, on l'última construcció presenta un pilar central tradicionalment conegut com la taula de Sant Agustí Vell.

Ambdós casos apuntats, i també Sa Comerma de Sa Garita de Torre d'En Gaumès, estan relacionats amb les estructures funeràries situades fora del nucli del poblat, molt pròximes sempre a les construccions absidals, la qual cosa permet establir la hipòtesi que es tracti de temples-santuaris relacionats amb ritus d'inhumació, la mateixa funció que atribuïm a algunes coves de Cala'n Morell, com la n.º 4.

El parament corb al nord del jaciment pot indicar els límits del conjunt a aquesta zona, com també queda molt clar a Torre d'En Gaumès, Sant Agustí Vell o Bellaventura. La tècnica de l'adossament de les cases, més o menys circulars, comuns a Menorca, permet la defensa del lloc dels agents externs humans o climàtics, i explica en part el fet que es construeixin tant poques murades en sentit estricte (angle N.O. de Trepucó, Torre del Rei, Egipte, Son Catlar), i planificacions urbanístiques de conjunt (Son Catlar), i parcials (Sant Agustí Vell, N.O. de Trepucó).

CONCLUSIÓ.

Cap al III mil·lenni ja avançat, i durant els primers segles del II, sobre la roca del turó de Curnia s'hi establí una comunitat bàsicament ramadera i que explotaria les terres baixes, bones però excessivament àcides i exposades en gran mesura als vents del nord.

Aquesta comunitat delimità amb un mur, fos per defensa o només com a senyal separador entre l'àrea preurbana i l'agre, l'espai físic comunitari, i situà a les seves proximitats els llocs d'establució.

Segui per evolució interna o per influència externa, es construeix una torre al sur-est del turó. En realitat, la tècnica constructiva no és excessivament innovadora, però el seu significat en la jerarquització de l'hàbitat és indubtable, i tal volta conseqüència directa de l'acumulació d'excedents.

El cert és que la construcció precisa una certa dedicació col·lectiva i planificació, i això vol dir disposar dels mitjans tècnics i humans per a dur-la a terme.

Es podria admetre una evolució interna per explicar aquest fet, però veim com es repeteix a les altres illes de Còrsega, Sardenya i potser a Mallorca.

Ja que el fet no és singular, es pot pensar que hi ha alguna mena de relació entre els llocs esmentats, el que ve corroborat pel fet que no és l'única innovació.

L'hipogeu de cambra circular és molt diferent dels que coneixem a Menorca Occidental, on presenten en general cambra de planta allargada a la fase calcolítica i al bronze inicial, i tal volta tengui els seus paral·lels en exemplars com el de Biniai Nou i el de Sant Tomàs. Aquests darrers, a més de la cambra semiesfèrica, presenten la façana construïda en exedra i corredor megalític i d'ells es troben paral·lels clars a l'illa de Sardenya (Atzeni 1973-74 i Ferrarese Ceruti 1980).

L'altre hipogeu, amb cambra polilobular i àmbit central, representa una innovació a la zona, on juntament amb el descrit abans, el sistema clàssic d'enterrament és el sepulcre megalític i les seves evolucions (navetes de tipus intermedi i de planta allargada).

En això hi podem veure un canvi que consideram fonamental: en una àrea amb tradició megalítica s'introdueix un nou ritual d'enterrament, de tipus hipogèic evolucionat, i que té alguns paral·lelismes a la Mediterrània, en concret a Sicília (Bernabò Brea 1962, Tusa 1983).

Però aquesta societat creix, i l'àrea sacra i de necròpolis prest serà ocupada per un nucli cada vegada més urbà en el sentit estricte, que necessitarà defenses eficaces: el talaiot A i l'adosament de les cases més o menys circulars de l'àrea nord, que, com exemplars més ben conservats en altres jaciments, presenten una diversificació d'espais interns amb funcions ben clares: llar, pati interior, cisterna, cambres, magatzems, estables, pallisses, solls,... que són l'exponent més clar de l'especialització en els treballs, inclús dins una mateixa família (Plantalamor i Rita 1986).

En resum, l'home que viu al lloc ha passat de la casa o barraca d'elements arquitectònics febles i d'unitats senzilles, que cal suposar existien sobre el turó, ha ser un habitant d'un petit nucli urbà, possiblement connectat per lligams més o menys declarats amb altres nuclis de major pes (tal volta el poblat veí de Cudia Cremada, o inclús a través d'aquest, Trepucó), fins un moment en que la seva població possiblement quedarà absorbida per aquests nuclis. Es de destacar la manca d'elements arquitectònics verticals monolítics a l'hàbitat, propis de l'edat del ferro menorquí, i es pot pensar que el lloc ha estat ocupat només ocasionalment, de manera residual, cap a finals de la tercera centúria A. C., pel que es pot deduir de les restes ceràmiques superficials.

L'interès de Curnia, al meu entendre, és que en un espai físic reduït s'hi troben representades una gran varietat d'estructures.

L'anàlisi de dites estructures i de les tècniques utilitzades en la construcció, així com la comparació amb altres manifestacions arquitectòniques similars en àmbits culturals de la Mediterrània Occidental, ens permet deduir una evolució cap al fenomen urbà dins aquest període que, a grans trets, situam en el II mil·lenni A. C.

Aquesta evolució sembla força similar a altres que s'observen a la Mediterrània Occidental, i en conjunt presenten molts de punts de contacte. Davant això cal demanar-se si aquest fenomen és un fet aïllat o si abraça una àrea més enllà de la delimitada per cada illa.

En aquest cas ens inclinam a pensar en una certa sincronia entre els fets de Menorca Oriental i els de les illes de Còrsega i Sardenya, i possiblement un poc més tardans a la resta de Menorca i a Mallorca.

El marc regional, dins la unitat que representa la conca occidental mediterrània, ens sembla prou variat, tant geològicament com climàtica per poder atribuir les similituds a reaccions al medi físic, sense relació temporal ni cultural.

Pens que és altament possible que en un moment determinat, cap a mitjans del II mil·lenni, coexistissin a Menorca grups de cultura talaiòtica amb altres grups residuals de la fase anterior, que estarien en un procés d'aculturació.

Del que no hi ha dubte és que fenòmens com és el de l'utilitatge domèstic, i entre ell la ceràmica, adquireixen certa uniformitat a la segona meitat del II mil·lenni i que les diferències són possiblement degudes a les distintes mans que els ha elaborats. També les manifestacions arquitectòniques, ben diferenciades de les de la fase anterior, són cada vegada més uniformes.

L'observació de la documentació presentada, i la comparació amb casos similars en el marc geogràfic de la Mediterrània Occidental, mostra quina podria ser la línia evolutiva de l'arquitectura menorquina oriental durant l'edat del bronze.

L'adscripció dels monuments i altres fets cultural idèntics a cronologies diferents, més que per raons objectives semblen el resultat d'aplicar paràmetres diferents atribuïbles a les distintes escoles.

* Les dades concretes del present estudi han estat tractades a la tesi doctoral llegida a la Universitat Central de Barcelona el passat octubre de 1990, davant el tribunal format pels professors: A. Arribas Palau, G. Rosselló Bordoy, M. Fernández Miranda, M. A. Del Rincón i presidit pel professor Josep Fullola.

BIBLIOGRAFIA

- ANATI, A. i ANATI, E. *Misione a Malta. Recherche e studi sulla preistoria dell'archipelago maltese nel contesto mediterraneo*, a cura di... Milano 1988.
- ANGLADA GOMILA, J. *Estudio de la naveta de habitación de Son Mercer de Baix (Menorca)* Mayurqa 15. Palma de Mallorca.
- ARNAL, J., LOEOUR, J. i RIQUET, R. *Les hipogées et stations néolithiques de la region d'Arles-en-Provence*. Revue Etudes Roussillonnaises Tom. III. 1953.
- ATZENI, E. *Nuovi idoli della Sardegna prenuragica*. Studi Sardi XXIII. Cagliari 1973-74. pàg. 36-37.
- AUDIBERT, J. *Notes de préhistoire provençale I. Les hipogées préhistoriques de Fontevielle (B. du R.)*. Provence Historique 1958.
- AUDIBERT, J. i CAZALIS, L. *A propos des hipogées préhistoriques de Fontevielle (Bouches du Rhône)*. Cahiers ligures de Préhistoire et d'archéologie 1960.
- BERNABO BREA, L. *La Sicilia prehistórica y sus relaciones con Oriente y con la Península Ibérica*. Amp. XV-XVI. Barcelona 1953-54.
- BERNABO BREA, L. *Sicilia*. Ed. Argos. Barcelona 1962.

- BONANNO, A. A socio-economic approach to maltese prehistory. The temples builders studies of its heritage an histori. Malta 1986.
- CAMPS, G. Préhistoire d'une ile. Les origines de la Corse. Ed. Errance. Paris 1988.
- CESARI, J. Nouveaux monuments préhistoriques de la vallée du Tovarù (Corse de Sud) 3ém. Colloque d'histoire et d'archéologie de Bastia. Vile de Bastia 1985. pg. 91-125.
- CESARI, J. Resultats archéologiques sur deux nouveaux gisements de Corse de Sud: I Calanchi-Sapara Alta (Sollacaro) et Calzola-Castellucciu (Pila-Canale). La Sardegna nel Mediterraneo tra el secondo e il primo milenio A. C. Selargius-Cagliari 1986. pàg. 465-77.
- CESARI, J. Contribution a l'étude des habitats de l'âge du bronze de la Corse du Sud. Habitats centures, sites perches du neolitique au bronze ancien dans le sud de la france et de les regions voisines. Montpellier 1989. pg. 69-83.
- CARTAILHAC, E. Monuments Primitifs des iles Baleares. Toulouse 1892.
- COLOMINES ROCA, J. L'edat del bronze a Mallorca. A.I.E.C. 5 Barcelona 1915-20. pg. 555-82.
- COMAS, J. Aportaciones al estudio de la prehistoria de Menorca. Madrid 1936. pg. 14-17.
- CONTU, E. Commenti e precisazioni a proposito di certe recente teorie sulla funzione dei nuraghi. Gallizi-Sassari 1971.
- CHILDE, G. L'aube de la civilisation europeene. Paris 1949.
- CHILDE, G. La prehistoria de la sociedad europea. Barcelona 1978.
- ENSEÑAT, C. Excavaciones en el navetiforme Alemany. Magalluf (Mallorca). N.A.H. 15. Madrid 1971 pg. 39-73.
- EVANS, J. Malta. London 1958.
- EVANS, J. The prehistoric antiquities of the Maltese Islands. London 1970.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. i WALDREN, W. H. El Abrigo de Son Matge (Valldemosa) y la periodización de la prehistoria mallorquina mediante el análisis de carbono 14. T. de P. Madrid 1974.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca. Madrid 1978.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. i WALDREN, W. H. Periodización cultural y cronología absoluta de la prehistoria de Mallorca. T. de P. 36 pg. 349-77. Madrid 1979.
- FERRARESE CERUTI, M. L. i GERMANÀ, F. Sisaia. "Quaderni" n.º 6 Sasari 1978.
- FERRARESE CERUTI, M. L. Le domus de janas di Mariughia e Canudedda e il dolmen di Motorra. Dorgali documenti archeologici. pg. 57-66. Chiarella-Sassari 1980.
- GASCO, J. La communaute paysanne de Fontbuisse. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Toulouse 1976.
- GROSJEAN, R. La Corse avant l'histoire. Abbeville 1975.
- HERNÁNDEZ MORA, J. Menorca prehistórica. Rev. de Arc. Bib. y Museos. Madrid 1922.
- LILLIU, G. i BIANCOFIORE, F. Primi scavi del vilagio talaiótico di Ses Païsses, Artà, Mallorca. Cagliari 1959.
- LILLIU, G. Cenno sui più recenti scavi nel villaggio talaiótico de Ses Païsses ad Artà-Malorca. Studi Sardi 18. agliari 1962.
- LILLIU, G. La civiltà dei sardi. Sassari 1982.
- LILLIU, G. La civiltà nuragica. Sasari 1982.
- LILLIU, G. La civiltà dei Sardi, dal paleolitico all'età dei nuraghi Torino 1988.

- MANCA DEMURTAS, L. i DEMURTAS, S. Observaciones sobre los protonuragues de Cerdeña. T. de P. 41. Madrid 1984.
- MANCA DEMURTAS, L. i DEMURTAS, S. Di un tipo architetonico mediterraneo. Talaiot de Rafal Roig, Mercadal (Menorca) Selargius-Cagliari 1986.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. La prehistoria de Menorca y el estado actual de su conocimiento. Investigación y Progreso. Madrid 1929.
- MASCARÓ PASARIUS, J. Prehistoria de las Baleares. Palma de Mallorca 1968.
- ORSI, P. Pantelleria. Risultati di una missione Archeologica. Roma 1899.
- PERICOT GARCÍA, L. Megalitismo y Ciclopeismo. Arquitectura Megalítica y Ciclopea catalano Balear. Barcelona 1965.
- PERICOT GARCÍA, L. Las islas Baleares en tiempos prehistóricos. Barcelona 1973.
- PLANEALAMOR MASSANET, L. El santuario de Son Oms y su marco cultural. Tesi de llicenciatura presentada a la Universitat Central de Barcelona el 1973.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. Algunas consideraciones sobre los sepulcros megalíticos de Menorca. Santuola II. Santander 1975. pg. 153-73.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. La naveta de Clariana. Mayurqa 14. Palma de Mallorca 1976.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. Excavacions a les navetes d'habitació de Clariana (Ciudadella-Menorca). Fonaments I. Barcelona 1981.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i RITA LARRUCEA, M. C. Arqueologia a "Enciclopedia de Menorca" Maó 1982.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. El Santuario de So Na Caçana y las relaciones con el Mediterráneo Central y Oriental. Selargius-Cagliari 1986.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. Notas para un estudio demográfico de Menorca prehistórica y protohistórica. Curs-Colloqui de demografia mediterrània. Comunicacions. Maó 1986. pg. 1-13.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i RITA LARRUCEA, M. C. Guia arqueològica del poblat talaiòtic de Trepucó. C. I. M. Ciudadella 1986.
- PLANTALAMOR MASSANET, L., SASTRE MOLL, J., GORNES HACHERO, J. S. i JUAN BENEJAM, G. Guia arqueològica de la necròpolis de Cala'n Morell. C. I. M. Maó 1989.
- RENFREW, C. Malta and the calibrated radiocarbon cronology. Antiquity XLVI. London 1972 pg. 150-154.
- RENFREW, C. Problems in european prehistory. Edimburgh 1979.
- RITA LARRUCEA, M. C., PLANTALAMOR MASSANET, L. Tres cuevas de la edad del bronce en la zona occidental de Menorca. Amp. 44. pg. 1-16. Barcelona 1982.
- RITA LARRUCEA, M. C., PLANTALAMOR MASSANET, L. i MURILLO ORFILA, J. Guia arqueològica de Son Mercer (Ferrerries). Ciudadella 1987.
- RITA LARRUCEA, M. C. Evolución de la cultura pretalaiótica menorquina a través de los yacimientos de Morellet i Son Mercer de Baix. Selargius-Cagliari 1987. pg. 547-56.
- RITA LARRUCEA, M. C. i MURILLO ORFILA, J. Prospecció arqueològica a la zona de Som Mercer (Ferrerries-Menorcà) Treballs del Museu de Menorca 7. Palma de Mallorca 1988.
- RITA LARRUCEA, M. C. Informe de la campanya de limpieza y señalización de los monumentos en el término de Mahón 1986-1987. Meloussa 1. Maó 1988.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. Las navetas de Mallorca. Studi Sardi XIX. Cagliari 1966.

- ROSSELLÓ BORDOY, G. La prehistoria de Mallorca. Reflexiones y nuevos enfoques del problema. T. del Museu de Mallorca. Palma de Mallorca 1972.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. Materiales pretalayóticos en navetiformes mallorquines. XII C. N. A. Zaragoza 1973 pg.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. La cultura talayótica en Mallorca. Palma de Mallorca 1973.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. i WALDREN, W. H. Excavaciones en el abrigo del bosque de Son Matge (Valldemosa-Mallorca) N. A. H. 2. Madrid 1973.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. Observaciones sobre Capocorp Vell y su estratigrafía muraria. Miscelánea Arqueológica XXV aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971) Barcelona 1974.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. El poblado prehistòric de Torre d'En Gaumès (Alaior-Menorca). Tribuna Arqueològica 1984-85. Barcelona 1986.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. El poblado talayótico de Torre d'En Gaumès (Alayor). I. E. B. Palma de Mallorca 1986.
- SERRA BELABRE, M. L. Los círculos de Alcáidus: su relación con los monumentos de Malta. VIII C. N. A. Zaragoza 1964. pg. 243.
- SERRA BELABRE, M. L. La arquitectura ciclópea menorquina. Arquitectura Megalítica y ciclopea catalano Balear. Barcelona 1965 pg. 169.
- SERRA BELABRE, M. L. Noticia de los monumentos y restos prehistóricos y protohistóricos de Menorca. Palma de Mallorca 1967.
- SERRA BELABRE, M. L. Historia de Menorca. Tomo I. Mahón 1977.
- TRUMP, D. H. Carbon, Malta, and the Mediterranean. Antiquity XXVII. London 1963. pg. 202-3.
- TRUMP, D. H. The prehistory of the Mediterranean. 1980.
- TUSA, S. La Sicilia nella preistoria. Palermo 1983.
- VENY, C. Las cuevas sepulcrales del bronce antiguo de Mallorca. Madrid 1968.
- VENY, C. Dos cuevas sepulcrales del bronce antiguo en Menorca y su incidencia en las navetas. T. de P. 33. Madrid 1976. pg. 227-74.
- WALDREN, W. H. A unique prehistoric bronze weapon from the balearic island of Mallorca. Deyá 1770.
- WALDREN, W. H. Beaker ware from the balearic island of Mallorca. Deyá 1970.
- WALDREN, W. H. i PLANTALAMOR MASSANET, L. Campaña de excavaciones en el abrigo de Son Matge Valldemosa (Mallorca). N. A. H. 5. Madrid 1976. pg. 241-46.
- WALDREN, W. H. Balearic Prehistoric Ecology and Culture. B. A. R. Oxford 1982.
- WALDREN, W. H. The Balearic Pentapartite division of prehistory. B. A. R. Oxford 1986.
- WHITEHOUSE, R. The rock cut tombs of the Central Mediterranean. Antiquity XLVI. 1972.
- WHITEHOUSE, R. Megaliths of the central mediterranean. The megalithic monuments of Western Europe. Thames and Hudson. London 1981.
- ZAMIT, T. The copper age temples tarxien. Seventh edition. Malta 1988.